

סוגיה כט: כתקנות וגזרות זכר למקדש

רקע

בנוסף לארבע תעניות החורבן ולדיני אבלות שתיקנו חכמים בחודש אב, חכמים גזרו כמה גזרות כדי לזכור את ירושלים ולהתאבל עליה במשך כל השנה. גזרות אלו מופיעות במסכתות שונות.

מקורות

- א. בבא בתרא ס: "אמר רב הונא נפלה חוזר ובונה אותה... ואל יהיו מזידין"
 סוטה מט. "מתני' בפולמוס של אספסינוס גזרו... באפריון בתוך העיר"
 סוטה מט: "אמר רב לא שנו אלא של מלח וגפרית... ותולה בה כל מה שירצה"
 ב. רי"ף תענית י: באלפס, "גרסי' בסוף חזקת הבתים... פאת רתחת אפר"
 ר"ן ד"ה גרסי'
 רמב"ם הל' תעניות פ"ה הל' יב-יג
 ג. שיר וכלי זמן
 סוטה מח. מח: "מתני' משבטלה סנהדרין בטל השיר... ושאוה ועלז בה"
 גיטין ז. "שלחו ליה למר עוקבא זמרא מנא לן דאסור... דפומא שרי קמ"ל"
 ברכות לא. "א"ר יוחנן משום רשב"י אסור לאדם... מכי שמעה מר' יוחנן רביה"
 רש"י גיטין ד"ה זמרא
 תוס' ד"ה זמרא
 רי"ף ברכות כא.-כא: "דא"ר יוחנן משום ר"ש בן יוחאי... ולא ראינו מי שמיחה בזאת"
 תלמודי רבינו יונה ד"ה אסור
 ריטב"א גיטין ד"ה זמרא
 רמב"ם הל' תעניות פ"ה הי"ד
 ד. שו"ע סי' תקס ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק א-ח, יח, כ]

ריטב"א גיטין ז. ד"ה זמרא

זמרא מנא לן דאסור כתבו בשם הגאונים דאינו אסור אלא שיר של חשק וכיוצא בזה אבל דברי שירות מותר.

הסבר הסוגיה

"ת"ר כשחרב הבית בשניה רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשנות יין נטפל להן ר' יהושע אמר להן... שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר שכבר נגזרה גזרה ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר שאין גוזרין גזירה על הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה".

[ברייטא בבא בתרא ס:]

חכמים תיקנו את התקנות הבאות זכר לבית המקדש:

א. כשאדם סד את ביתו בסיד משייר אמה על אמה שאינה מסויידת.

ב. כשאדם עושה סעודה משייר דבר מועט.

ג. כשאשה עושה את תכשיטיה משיירת דבר מועט.

ד. כשחתן נושא אשה לוקח אפר מקלה ושם בראשו במקום הנחת תפילין.

ה. שלא לשיר ולא לנגן בכלי שיר.

ו. שלא להניח עטרות חתנים.

ז. שלא להניח עטרות כלות.

ח. שלא ימלא פיו שחוק [נחלקו הראשונים האם גזרה זו היא זכר למקדש].

הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה הל' יב-טו] פוסק: "משחרב בית המקדש תקנו חכמים שהיו באותו הדור... טח ביתו בטיט וסד בסיד ומשייר מקום אמה על אמה כנגד הפתח בלא סיד... וכן התקינו שהעורך שלחן לעשות סעודה לאורחים מחסר ממנו מעט... וכן גזרו שלא לנגן בכלי שיר... ואחר כך גזרו על עטרות חתנים... וכן גזרו על עטרות כלות...". הרמב"ם מחלק בין תקנות לבין גזרות, ובין דור החורבן לבין גזרות מאוחרות. מלשון הרמב"ם עולה שניתן לחלק דינים אלו לשלוש קבוצות:

א. דינים שנתקנו בדור החורבן – לשייר אמה על אמה שאינה מסויידת, לשייר דבר מועט בסעודה, לשייר מעט מתכשיטי הנשים, לשים אפר מקלה בראש חתן. הרמב"ם מכנה דינים אלו כ"תקנות" כיוון שהם מיועדים לזכור את ירושלים. זכירת ירושלים מתקיימת על ידי מעשים המבטאים שאחר חורבן ירושלים אין בעולמנו שלמות. הבית אינו מושלם, חסר בו אמה על אמה שאינה מסויידת, הסעודה אינה מושלמת, תכשיטי הנשים אינם מושלמים, והחתן שאמור לכהן פאר הולך עם אפר במקום פאר.

ב. גזרות שנגזרו כאבלות על ירושלים. זמר וכלי שיר משמשים לשמחה, וחכמים גזרו לבטלם כדי למעט השמחה.

ג. גזרות מאוחרות לחורבן שנגזרו למעט כבוד. חכמים אסרו לחתן ולכלה להתכבד בעטרות בראשיהם.

לאחר שראינו את מהות התקנות והגזרות של חכמים, ניגש לבאר את גדרי הדינים:

שלוש ברייתות [ב"ב ס:] עוסקות באיסור לסוד כל ביתו בסיד:

א. "אין מסידיין ואין מכיירין ואין מפייחין בזמן הזה"

ב. "לא יסוד אדם את ביתו בסיד ואם ערב בו חול או תבן מותר רבי יהודה אומר חול הרי זה טרכסיד ואסור תבן מותר".

ג. "סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט, וכמה... אמה על אמה... וכנגד הפתח". הטור [סי' תקס] מפרש שהברייתות מסבירות זו את זו, ושיור אמה על אמה מתיר כל סוגי סיד וכל סוגי בנין. הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה הי"ב] פוסק: "אין בונין לעולם בנין מסוייד ומכוייר כבנין המלכים, אלא טח ביתו בטיט וסד בסיד ומשייר מקום אמה על אמה כנגד הפתח בלא סיד". משמע שהרמב"ם מפרש שבברייתות שתי הלכות שונות, בנין מסוייד ומכוייר כבנין מלכים אסור לעולם, ואם טח ביתו בטיט וסד בסיד מותר רק כשמשייר אמה על אמה. הכסף משנה מביא שני פירושים לדברי הרמב"ם:

א. ציור וכיור אסור לעולם, ואם אינו מצייר ומכיר אלא סד בסיד, משייר אמה על אמה.
ב. אסור לבנות בית המסוייד בסיד ללא טח, כיוון שבניה זו היא בניה של בניני מלכים, אם טח ביתו בטיט ומסויירו בסיד, חייב לשייר אמה על אמה.
איני יודע מדוע הרמב"ם השמיט דין סיד שמעורב בו חול או תבן.

הברייתא אומרת: עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט מאי היא אמר רב פפא כסא דהרסנא". העושה סעודתו אינו מגיש את כל מאכלי הסעודה, אלא משמיט מאכל אחד שאינו מגישו. הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה הי"ג] מוסיף: "העורך שלחן לעשות סעודה לאורחים מחסר ממנו מעט ומניח מקום פנוי בלא קערה מן הקערות הראויות לתת שם", לא מספיק לחסר תבשיל אלא צריכים שהחסרון יהיה ניכר בסידור השולחן.

לכאורה, בזמננו לא ניתן לקיים הלכה זו. הלכה זו אמורה כשיש תפריט ידוע ומוסכם, לכן השמטת תבשיל אחד מורגשת, וניתן לחוש בזכרון ירושלים, אבל בזמננו שהתפריט משתנה מסעודה לסעודה, אין "שלם" שממנו ניתן להחסיר.

הברייתא אומרת: "עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט מאי היא אמר רב בת צדעא". מפירוש הרשב"ם [ד"ה בת צידעא] משמע שאסור לאשה להתקשט בכל תכשיטיה, והיא חייבת לשייר אחד מהם. הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה הי"ג] פוסק: "כשהאשה עושה תכשיטי הכסף והזהב משיירת מין ממיני התכשיט שנוהגת בהן כדי שלא יהיה תכשיט שלם", משמע שהוא מפרש שהברייתא עוסקת בהכנת תכשיט ולא בלבישתו. אשה שמכינה לעצמה תכשיט חדש חייבת להשמיט מרכיב אחד מהתכשיט כדי שלא יהיה תכשיט שלם.

הערה שנאמרה על דין סעודה תקפה אף לדין תכשיט. לשיטת רש"י ש"השלם" הוא כל התכשיטים של האשה, ניתן ליישם דין זה בזמננו, אבל לשיטת הרמב"ם ש"השלם" הוא תכשיט שנעשה עם כל מרכיביו, לא ניתן ליישם דין זה בזמננו, שאין לנו קביעה ברורה על מרכיבי התכשיטים.

אפר מקלה בראש חתן – הדין ברור.

דין שיר וכלי זמר נידון בשתי סוגיות. המשנה במסכת סוטה [מח.] מונה דברים שבטלו מפני הירידה הרוחנית של עם ישראל, וביניהם מונה המשנה: "משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המשתאות שנאמר 'בשיר לא ישתו יין'". הגמ' במסכת גיטין [ז.] אומרת מר עוקבא נשאל: "זמרא מנא לן דאסיר", ענה מר עוקבא מהפסוק: "אל תשמח ישראל אל גיל כעמים". שואלת הגמ' מדוע מר עוקבא לא למד מהפסוק "בשיר לא ישתו יין", עונה הגמ' שמפסוק זה ניתן להבין שרק כלי נגינה אסורים, ולכן הוא לומד מהפסוק "אל תשמח ישראל", ללמד שאף שירה בפה אסורה.

ההלכה שאף שירה בפה אסורה עולה גם מהסוגיה במסכת סוטה. הגמ' אומרת: "זמרא דנגדי ודבקרי שרי דגרדאי אסיר". מפרש רש"י [ד"ה זמרי דנגדי, ודבקרי, דגרדאי] שזמר ששרים מושכי ספינות בחבל וחורשים מותר, כיוון שהוא נצרך לזרזם בעבודתם, וזמר ששרים האורגים אסור כיוון שאינו נצרך למלאכתם אלא לשחוק בלבד. בעלי האומנות אינם מזמרים בכלי אלא בפה בלבד, והיתרם רק מפני ששירתם נצרכת לאומנותם.

נחלקו הראשונים והפוסקים מהו הזמר הנידון בסוגיה, מחלוקת הנובעת מפירוש הסוגיות:

רש"י [גיטין ז. ד"ה זמרא], תוס' [שם ד"ה זמרא] ותוס' רי"ד [שם] מפרשים שאיסור שירה נאמר רק בבית המשתאות. נראה לפרש שהם למדו הבנה זו מהסוגיה עצמה. הגמ' מפרשת שמר עוקבא לא למד את האיסור מ"בשיר לא ישתו יין" אלא מ"אל תשמח ישראל" ללמד שאף שירה בפה אסורה. לכאורה היה ניתן לומר שהוא למד מפסוק זה ללמד שכל שירה אסורה ולא רק שירה בבתי משתאות כמפורש בפסוק "בשיר לא ישתו יין", משמע ששירה בחוץ לבתי משתאות מותרת בין בפה ובין בכלי.

ניתן להביא להם ראיה מהמשנה בסוטה וקושיה מהגמ'. המשנה אומרת: "בטל שיר מבית המשתאות" – משמע שרק שיר שבבתי משתאות אסור. הגמ' אומרת ששירת בעלי מלאכה מותרת רק כשהיא נצרכת לצורך מלאכתם, משמע שכל שירה אסורה ולא דוקא בבתי משתאות.

ניתן לפרש, שהאיסור המקורי היה רק בבתי משתאות, כפי שמפורש במשנה בסוטה. רב הונא הרחיב את האיסור כל כל מיני שירה אף שירת בעלי אומניות שאינה נצרכת לעבודתם, הרחבה זו לא התקבלה, שהרי "רב חסדא זלזיל ביה", ולכן להלכה נפסק האיסור המקורי בלבד [אמנם רש"י (סוטה מח. ד"ה זלזלה בה) מפרש: "זלזל בה ולא הקפיד למחות בידם", משמע שלעצם האיסור הוא הסכים].

אולי ניתן לעשות צעד נוסף ולפרש, שהאיסור לומר נלמד מהסוגיה בגיטין בלבד ולא ניתן ללמוד גדרים הלכתיים מהסוגיה בסוטה. המשנה בסוטה מביאה רשימה של דברים שבטלו עקב הירידה הרוחנית של עם ישראל, "משמתו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים", "משחרב בית המקדש בטל השמיר ונופת צופים". באותו סגנון מובא גם הדין שלנו "משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המשתאות". אולי ניתן לומר, שכפי ששאר הדברים אינם הלכות אלו מציאות רוחנית, כך גם ביטול השיר אינו הלכה ואינו גזרה של

חכמים אלא מציאות חברתית רוחנית. רב הונא אימץ מציאות זו וכפה על בני עירו שלא לשיר, ורב חסדא שהוא בתרא זלזל בה, והלכה כרב חסדא.

ניתן להוכיח הבנות אלו מכך שהראשונים לא ציטטו סוגיה זו להלכה, ולא פסקו את החילוק בין זמרא דנגדי ודבקי לזמרא דגרדאי. נקודה זו בולטת במיוחד בפסקי הרי"ף, שהביא מהסוגיה את דברי רב ש"אודנא דשמעתא זמרא תעקר" ואת דברי רבא ש"זמרא בביתא חורבא בסיפא", והשמיט את המשנה והשמיט את החילוק בין זמרא דנגדי ודבקי לשמא דגרדאי.

תוס' סובר כרש"י, אבל הוא מוסיף שראוי להחמיר בכל זמר שמתענג בו ביותר. הטור [סי' תקס] מביא את שיטת התוס' בניסוח שונה. לדעתו שירה בבתי משתאות אסורה לכל אדם, ושירה מחוץ לבתי משתאות אסורה רק למי שרגיל בכך, כדוגמת ריש גלותא, שהיו מזמרים לפניו בשוכבו ובקומו.

הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה ה"ד] פוסק: "וכן גזרו שלא לנגן בכלי שיר וכל מיני זמר וכל משמיעי קול של שיר אסור לשמוח בהן ואסור לשמען מפני החורבן, ואפילו שירה בפה על היין אסורה". הרמב"ם מחלק בין שירה בפה האסורה רק כששר על היין, לבין שירה בכלי שאסורה בכל מקום [עיין אגרות משה או"ח ח"א סי' קסו המפרש כיצד הרמב"ם למד חילוק זה מהגמ'].

לב"ח [סי' תקס סע' ז ד"ה ומ"ש אבל הוא] שיטה רביעית. הוא פוסק על פי הגמ' בסוטה ועל פי תשובת הרמב"ם, שכל זמר אסור בין בכלי ובין בפה, בין בבתי משתאות ובין מחוץ לבתי משתאות. ההיתר היחיד הוא של "זמרא דנגדי ודבקי", שהזמר מסייע להם במלאכתם.

מהריטב"א [גיטין ז. ד"ה זמרא] משמע שהוא מפרש בכיוון אחר לחלוטין. הוא כותב בשם הגאונים: "דאינו אסור אלא שיר של חשק וכיוצא בזה אבל דברי שירות מותר". משמע ממנו שהוא מבין שאיסור שירה וזמרה אינו קשור לחורבן בית המקדש, אלא איסור על שמיעת שירי חשק בלבד.

הבנה זו עולה גם מדברי הגאונים [תשובות הגאונים החדשות - עמנואל (אופק) סימן נד ד"ה ולענין זמרא] המפרשים שהחילוק בין "זמרא דנגדי ודבקי" שמותר לבין זמרא דגרדאי שאסור, הוא שבראשון יש שירי פריצות ובשני אין. הבנה דומה גם בהגהת רמ"א במרדכי [ריש גיטין] האומר: "מצאתי בתוס' במשתה בלא אכילה הוא דאסור דזהו דרך העובדי כוכבים אבל במשתה של אכילה מותר", האיסור אינו בעצם הנגינה אלא רק בהתנהגות הדומה להתנהגות עובדי כוכבים.

העולה מדברי הראשונים, שרש"י, תוס' ותורי"ד אינם מחלקים בין שירה בפה לשירה בכלי, ושניהם אסורים בבתי משתאות בלבד. תוס' סובר שצריך להחמיר בשיר שמתענג בו ביותר, אפילו מחוץ לבתי משתאות, והטור סובר שאסור למי שרגיל בשירה, לשיר אף מחוץ לבתי משתאות. הרמב"ם סובר ששירה בפה אסורה רק בבתי משתאות ושירה בכלי אסורה

בכל מקום. לריטב"א כיוון אחר, והוא סובר שהאיסור אינו קשור לחורבן בית המקדש, אלא איסור הנועד לשמור על רמה מוסרית נאותה.

הראשונים סוברים שסוגיה זו עוסקת בשירה סתמית, אבל שירת מצוה מותרת. הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה הי"ד] כותב: "וכבר נהגו כל ישראל לומר דברי תושבחות או שיר של הודאות לאל וכיוצא בהן על היין", והתוס' [גיטין ז. ד"ה זמרא] כותב ששיר של מצוה כגון בשעת חופה לשמח חתן וכלה מותר.

סיכום

חכמים תיקנו להעלות את ירושלים על ראש שמחתנו, על ידי הלכות המבטאות שאין שלמות ללא בנין ירושלים. הבית שאדם בונה אינו שלם – אמה על אמה אינה מסויידת, סעודתו אינה שלמה – שייר בה מנה אחת ותכשיטי נשים אינם שלמים – משיירים בהם תכשיט אחד. חכמים גזרו שלא תהיה שמחה יתרה, ולכן אסרו שירה וזמרה שיש בהם שמחה יתרה. חכמים גזרו שצריך למעט בכבוד, ולכן הם אסרו עטרות חתנים ועטרות כלות.

הלכה

השו"ע [סי' תקס ס"ג] פוסק כשיטת הרמב"ם, שאסור לזמר בכלי שיר בכל מקום, ושירה בפפה אסורה רק בבתי משתאות. הרמ"א פוסק כרש"י ששניהם אסורים בבתי משתאות בלבד, והוא פוסק כטור של"מי שרגיל בהם כגון המלכים שעומדים ושוכבים בכלי שיר" אסור בכל מקום.

ר' משה פייננשין [או"ח א סי' קסו] פוסק כרמב"ם שבזמר בכלי אסור, וראוי להחמיר כשיטת הב"ח. גם למקילים לפסוק כרמ"א, צריכים להחמיר בימי בספירה בזמרא דמנא.

הגר"ע יוסף [יחווה דעת ח"א סי' מה] פוסק: "המקילים לשמוע מהרדיו או מהרשם קול שירות ותשבחות והודאות להשי"ת, כל שאינם דרך קלות ראש והוללות, יש להם על מה שיסמוכו, ואע"פ שהם מלווים בכלי נגינה, והנח להם לישראל. והמחמיר תבוא עליו ברכה. ולצורך מצוה כגון לשמח חתן וכלה, או מילה או פדיון הבן, או סיום מסכתא, מותר לכתחילה, ומצוה נמי איכא. וכן בחול המועד שיש מצוה לשמוח ברגל, וכן בפורים שהוא יום משתה ושמחה, מותר לנגן בכלי שיר".